

Институт за новију историју Србије
Библиотека „Зборници радова“
бр. 12

За издавача
Др Миле Бјелајац

Редакција
Др Владан Јовановић – главни и одговорни уредник
Др Бојан Симић – заменик уредника
Др Гордана Кривокапић Јовић
Дејан Зеџ – секретар

Лектура и коректура
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста
Мирјана Вујашевић

ISBN 978-86-7005-130-0

Штампање овог зборника помогло је Министарство просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

**ТРАДИЦИЈА И
ТРАНСФОРМАЦИЈА
ПОЛИТИЧКЕ И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ У
СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ У 20. ВЕКУ**

Зборник радова
Књига 1

Београд, 2015.

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА	9
--------------------	---

І УВОД

Др Мирослав Перишић ИСТОРИЈСКА УПОРИШТА И САВРЕМЕНЕ МОГУЋНОСТИ УПОТРЕБЕ ТРАДИЦИЈЕ И КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА. ЕВРОПСКА ВЕРТИКАЛА СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ У 19. ВЕКУ	17
---	----

Др Миле Бјелајац ИДЕОЛОШКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ТРАДИЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ: НЕРАЗУМЕВАЊЕ УЛОГЕ ВОЈНОГ ФАКТОРА	27
---	----

Др Владан Јовановић О ИСТОРИЈСКИМ И СОЦИОЛОШКИМ ДЕТЕРМИНАНТАМА (ПСЕУДО)МОДЕРНИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ	47
---	----

ІІ ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ И ПРОМЕНЕ У БИЛАТЕРАЛНИМ ОДНОСИМА

Др Алексеј Тимофејев РУСКА И СРПСКА ТРАДИЦИЈА У НОВИМ ОКОЛНОСТИМА: СССР И ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1945.	79
---	----

Мр Сања Петровић Тодосијевић ПРОИЗВОЂЕЊЕ ХЕРОЈА: ШКОЛОВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДЕЧАКА У СУВОРОВСКИМ ВОЈНИМ ШКОЛАМА У СССР-у 1944–1954.	103
---	-----

Др Радмила Радић ОДНОСИ СРПСКЕ И БУГАРСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	131
---	-----

Др Бојан Симић ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКА ЛИГА У БЕОГРАДУ	161
--	-----

Др Петар Драгишић СФРЈ – ИТАЛИЈА: ПОСЛЕДЊИ ТИТОВ ДОПРИНОС БИЛАТЕРАЛНОЈ САРАДЊИ	179
--	-----

III ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ПРИВРЕДНИХ И АГРАРНИХ ПРЕОБРАЖАЈА

Др Јелена Рафаиловић ОБИМ И СТРУКТУРА КАПИТАЛА У ТЕКСТИЛНОЈ ИНДУСТРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СХС	197
--	-----

Др Александар Р. Милетић БАКШИШ И ДРЖАВНА ИНТЕРВЕНЦИЈА. ЧИНОВНИЧКА КОРУПЦИЈА У КРАЉЕВИНИ СХС	219
--	-----

Др Момчило Исић ПОЛИТИЧКО ОПРЕДЕЉИВАЊЕ СЕЉАШТВА У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	237
--	-----

Срђан Милошевић ПРОМЕНЕ У АГРАРНОЈ СТРУКТУРИ ИЗАЗВАНЕ РАСЕЉАВАЊЕМ СТАНОВНИШТВА НА ПРОСТОРУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	253
--	-----

Милан Пиљак ГЛАВНИ МЕХАНИЗМИ КОНТРОЛЕ ПРИВРЕДЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ. ОД ЦЕНТРАЛНОГ ПЛАНИРАЊА ДО КРЕДИТНЕ ПОЛИТИКЕ 1947–1964.	281
---	-----

IV СОЦИЈАЛИСТИЧКО ДРУШТВО ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Др Вера Гудац Додић ПРЕПЛИТАЊЕ ПАТРИЈАРХАЛНОСТИ И МОДЕРНОСТИ: УТИЦАЈ ПОЛИТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА НА ЖИВОТ ЖЕНЕ У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА	299
---	-----

Дејан Зеџ ПОЧЕТАК ИЗГРАДЊЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СПОРТА 1944–1945.	317
---	-----

Оливера Драгишић ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ТЕМА У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У БУГАРСКОЈ И У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1953.	339
Др Олга Манојловић Пинтар ПАРАДЕ ПОБЕДЕ	365
Др Гордана Кривокапић Јовић МУЗЕЈИ, СПОМЕНИЦИ, ИДЕНТИТЕТИ И ТРАДИЦИЈЕ У ТОПЛИЧКОМ КРАЈУ У 20. ВЕКУ	379

УДК 371.671:94(497.11+497.2)“1945/1953”
930:316.75(497.11+497.2)“1945/1953”

Оливера Драгишић

ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ТЕМА У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У БУГАРСКОЈ И У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1953. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду су анализирани интерпретације средњовековних тема у уџбеницима историје у Бугарској и у Југославији у првој деценији после Другог светског рата. Компаративном анализом текста праћене су промене у садржајима уџбеника у односу на политички контекст у којем су уџбеници били употребљавани. Упоредно су били посматрани уџбеници домаћих аутора и преводи совјетског уџбеника средњовековне историје Е. А. Косминског који је био употребљаван у обе земље.

Кључне речи: уџбеници историје, средњи век, Југославија, Бугарска, Совјетски Савез

После Другог светског рата, са изузетком Грчке, све земље Балкана су ушле у процес успостављања новог комунистичког режима. Мада је исход у тим земљама био исти, стратегије које су комунистичке партије користиле да у њима освоје власт донекле су се разликовале. Основна разлика произилазила је из улоге коју је у процесу освајања власти одиграла Црвена армија. У Румунији и Бугарској њено присуство је било кључни фактор преношења власти са предратних режима на локалне комунистичке партије, које су током периода „народне демократије“ успеле да преузму власт и да потом развију системе по узору, али и под покровитељством СССР-а. У Југославији је улога Црвене армије била знатно слабија него у Румунији и Бугарској, а домаћи партизански покрет је био развијен до мере која је већ 1948. године Титу омогућила да се у стратешком погледу дистанцира од Москве. Различите стратегије

---

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

помоћу којих су комунисти на Балкану освојили власт после Другог светског рата су касније, у историографији, довеле до опречних тумачења о степену совјетизације који је у балканским земљама био извршен. Методологија компаративних истраживања може допринети јаснијем сагледавању процеса совјетизације и олакшати разумевање његових последица у друштвима балканских земаља у којима је био успостављен комунистички систем.

У овом раду су поређени уџбеници историје, који су схваћени као медиј путем којег су совјетски идеолошки и политички садржаји били уведени у наставу историје у Бугарској и у Југославији током прве послератне деценије. Анализа текста тих уџбеника доказује постојање директне везе између политичког контекста у којем су уџбеници настајали и њиховог садржаја. Сазнање да је савремени контекст оставио трага у уџбеницима историје проблематизује однос политике и историографије, односно коришћење уџбеника историје као медија за јавну употребу историографских сазнања.

Првобитна идеја овог истраживања – да буду анализирани само преводи совјетских уџбеника историје у Бугарској и у Југославији – била је мотивисана маргиналном реченицом из књиге Стефана Петрунгара *Писати повјест изнова, хрватски уџбеници повјести 1918–2004* (Загреб, 2009): „Прескочимо ли за сада епизоду совјетских уџбеника из времена непосредно после Другог светског рата (курзив О. Д.), видјет ћемо како у социјалистичком раздобљу на уџбеницима заједно раде угледни професионални историчари и политолози“.¹ Питање које је покренуло изостављање те „кратке епизоде“ совјетских уџбеника је било да ли су совјетски уџбеници својом структуром и садржајем утицали на настајање првих послератних уџбеника историје које су написали југословенски аутори? Разрешење тог питања би употпунило досадашња сазнања о совјетским културним утицајима који су у Југославију стигли са комунизмом, али и о начинима на које су се ти утицаји репродуковали после сукоба Тита и Стаљина. Због тога су, осим превода совјетских уџбеника, у истраживање морали бити укључени и уџбеници домаћих аутора.

Осим Петрунгарове књиге, истраживање се даље развијало трагом још једне „успутне“ информације коју смо пронашли у књизи Сњежане Корен *Политика повијести у Југославији (1945–1960), Комунистичка партија Југославије, настава повијести, историогра-*

---

¹ Стефано Петрунгаро, *Писати повјест изнова, хрватски уџбеници повјести 1918–2004*, Загреб, 2009, стр. 38. Совјетски уџбеници историје су као тема изостављени и из књиге: Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Нови Сад, 2013, стр. 285–321.

фија (Загреб, 2012): „Тако су се у Југославији совјетски уџбеници повијести почели рабити знатно прије него у другим земљама народне демократије у којима су уведени тек поткрај 1940-их и почетком 1950-их, након што су се тамошње комунистичке партије учврстиле на власти. Примјерице, у Пољској су се уџбеници Мишулина, Косминског, Јефимова и Галкина, почели користити 1949–1950. и били су у упораби највјеројатније све до 1957. године; у Румуњској су се почели користити нешто раније, од 1948. године.“² Додајмо још да је уџбеник Е. А. Косминског у ДДР-у био преведен 1950.³

Потрага за преводима совјетских уџбеника у Бугарској је показала да су тамо, за разлику од Југославије у којој су совјетски уџбеници били преведени одмах по окончању рата, совјетски уџбеници историје први пут били преведени тек 1953. године. То сазнање суочава нас са неколико питања: 1) Због чега су совјетски уџбеници у Југославији били преведени одмах после рата, док су, како видимо, у неким земљама Источног блока били преведени знатно касније? 2) Када су у Југославији домаћи аутори написали прве уџбенике историје своје нове земље? 3) Због чега се у Бугарској после Стаљинове смрти у наставу уводе уџбеници настали половином тридесетих година, или другачије речено – стаљинистички уџбеници, ако је тада, као што се у литератури понекад тврди, почео процес дестаљинизације? 4) Услед чега је у те две државе, које су истовремено потпале под истоветан процес увођења комунизма, политика писања и штампања уџбеника била различита?

Компаративна основа текста – средњи век

Да бисмо одговорили на постављена питања, потребно је направити некакав избор уџбеника. Уз опрезност коју намеће истраживачко искуство да је у науци свако посматрање селективно,⁴ за потребе овог истраживања је било одабрано шест уџбеника, по три из обе земље, што истраживање претвара у студију случаја. Од југословенских уџбеника била су анализирана следећа три уџбеника: 1) *Povijest srednjeg vijeka. U red/akciji/. Prof/esora/. E/vgenija/. A/lekseeviča/. Kosminskog, Zagreb, Tisak nakladnog zavoda Hrvatske, 1949, 231 str. (Školska i pedagoška*

² Сњежана Корен, *Политика повијести у Југославији (1945–1960), Комунистичка партија Југославије, настава повијести, хисториографија*, Загреб, 2012, стр. 201.

³ Hans-Georg Wolf (Münster), „Die alte Geschichte im Geschichtsunterricht der SBZ/DDR und die Einführung der marxistischen Formationstheorie“, *Isolde Stark, Elisabeth Charlotte Welskopf und die Alte Geschichte in der DDR*, München, 2005, p. 129.

⁴ Карл Попер, *Претпоставке и побијања, раст научног знања*, Нови Сад, 2002, стр. 95.

izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske, sig. 178.511);⁵ Vladimir Babić, *Povijest za razred V sedmogodišnje škole i I razred gimnazije*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1949, 190 стр.;⁶ Љубица Чубриловић, Смиља Живковић, Момћило Поповић, *Историја за VI разред осмогодишње и II разред гимназије*, Знање – предузеће за уџбенике Народне Републике Србије, Београд, 1952, 111 стр.⁷

Од бугарских уџбеника била су анализирана следећа три уџбеника: *История на средните векове: учебник за VI и VII клас на общообразователните. у-/чили/ца*, Космински, Е/вгений/. А/лексевич/, Прев/од/. от рус/кия език/, М. Манова – 2. Изд/ание/. Народна просвета, Софија, 1954, 250 с.;⁸ Божидар Д. Божиков, Иванка Кепова, *Българска история за VII*

⁵ У уџбенику је било назначено да је то пето непромењено издање и био је наведен наслов оригинала – *История средних веков, учебник для 6–7 классов средней школы*, под редакцией профессора Е. А. Косминского, Москва 1943. У Југославији је тај уџбеник био преведен 1946, а сваке наредне године је био штампан све до 1950. Интересантно је то што у сваком од тих издања пише да је било „непромењено издање“, али број страна указује на нешто друго: два уџбеника која су била штампана 1946. имају исти број страна (237), али постоји и једно издање из те године које није објавила иста штампарија и оно има 184 стране, издање из 1947. има 291 страну, из 1948. – 275 страна, из 1949. – 231 страну, а из 1950. године 236 страна. С обзиром на чињеницу да број страна током времена варира од 184 до 291, напомена у њима „непромењено издање“ вероватно није тачна. Дакле, иако у издању које је у овом истраживању било анализирано (1949) стоји да је непромењено, очито је да су неке измене биле извршене у односу на ранија издања. У уџбенику који је овде анализиран, од 226 страна текста рани средњи век заузима 58 страна (25,66%), од чега *Западно римско царство и барбари* 5 страна, *Франачка држава* 11 страна, *Европа од 9–11 вијека* 12 страна, *Бизант*, *Иран* и *Јужни Славени* 12 страна, *Калифат* 8 страна, *Индиа* и *раном средњем вијеку* 2 и *Кина од 5–11 вијека* 5 страна.

⁶ У том уџбенику је од 189 страна текста 93 посвећено средњем веку (49,20%) и то: *Стари Славени* 18 страна, *Прве државе Јужнославенских народа* 62 стране и *Источни и западни Славени* 16 страна.

⁷ У том уџбенику је од 111 страна средњем веку посвећено 46 страна (41,44%) и то: *Стари Словени и њихове сеобе* 8 страна, *Југословенске земље у доба раног феудализма од 9–12 века* 4 стране, *Оснивање првих српских држава* 7 страна, *Држава македонских Словена* 5 страна, *Словенци у борби против германске експанзије* 5 страна, *Стварање и развој Хрватске државе* 10 страна, *Источни и Западни Словени од 9–12 века* 8 страна.

⁸ Тај уџбеник је први пут био штампан 1953. и то издање је идентично са издањем које овде користимо из 1954. године. У њему пише да је то „преведе от четврто издание“, што се онда односи на четврто издање тог уџбеника у Совјетском Савезу, пошто је у Бугарској ово било тек друго издање. Мада судбина тог уџбеника у наредним годинама не улази у опсег овог истраживања, интересантно је приметити да су и наредна издања у Бугарској претрпела промене: 1955. овај уџбеник је имао 174 стране, а 1956. – 146 страна, али уз напомену да „Съдържа и част от учебника Българска история: за VII кл/ас/ на общообразователните/ у-/чили/ца, Л. Унджиева и Б. Божиков“. Та чињеница указује на постојање континуитета када је реч о утицају бугарске историографије на садржај уџбеника, иако су од 1953. били преведени совјетски уџбеници. У њему је од укупно 245 страна текста, раном средњем веку посвећено 74 стране (30,20%) и то: *Западном римском царству и вараварима* 10 страна, *Источној Римској (Византијској) империји и Словенима* 13 страна, *Арапском калифату* 8 страна, *Францу-*

клас на опшћообразователните училища, Народна просвета, Софија, 1951, 128 с.;⁹ Б/ожидар/. Божиков, Ал/ександър/. Бурмов, П/етър/. Кјуркчиев, К/ирил/. Ламбрев, *Българска историја за VII клас*, Софија, 1946, 434 с.¹⁰

Пре анализе текста уџбеника историје потребно је претходно разјаснити због чега се средњи век нашао у фокусу истраживања.

Када се посматра структура свих уџбеника из наведеног периода, може се уочити да је историја средњег века била њихова „средишња вредност“, односно да је, за разлику од других историјских епоха попут новог века или савремене историје, била заступљена у свим уџбеницима.¹¹ Други разлог произашао је из значаја средњовековне историје за бугарски, српски и југословенски национализам. Свака од тих држава покушавала је да своју националну историју и традицију заснује управо на наслеђу средњовековне историје. Свака од тих држава почетке „своје историје“ видела је у раном средњем веку, када су се на Балканско полуострво досељавали Словени, односно Прабугари. Трећи разлог је био одређен хронологијом, односно идеологијом. Средњи век није случајно био „средишња вредност“ свих уџбеника, а постојање једне такве заокружене целине назване *средњи век*, може се разумети као последица конвенције у историографији. Из перспективе марксистичко-лењинистичке филозофије, односно дијалектике материјализма, и још пре-

---

ској држави 6 страна, Западној Европи од 9–11. века 17 страна, Кијевској Русији 5 страна, Култури раног средњовековља 7 страна, Индији 2 и Кини 2 стране.

⁹ Прво издање тог уџбеника је било 1945. године. У овом из 1951. пише да је то „седмо поправљено издање“. У њему је од 124 стране текста, средњем веку посвећено 26 страна (20,96%) под насловом *Феудални поредак у Бугарској*.

¹⁰ На последњој страници је дат преглед аутора по поглављима: Александар Бурмов од доласка Словена и Прабугара до доласка Турака; Петар Кјуркчиев од доласка Турака до 1877. године, Кирил Ламбрев од 1877. до 1912, Туше Влахов (који се не помиње међу ауторима на предњим странама) македонско питање (на 11 страна) и Божидар Божиков од 1912. до 1945. године. У њему је од 434 стране 97 посвећено средњем веку (22,35%) и то: *Словенима и Прабугарима* 34 стране, *Настајању феудализма у Бугарској* 30 страна и *Бугарској под византијском влашћу* 11 страна.

¹¹ Примера ради, преводи Косминског (општа историја средњег века) почињали су падом Западног римског царства и варварима, а завршавали су се седамнаестим веком (у случају бугарског) и осамнаестим веком (у случају југословенског превода). Бугарски уџбеници националне историје, бугарских аутора, обухватили су историју Балканског полуострва пре доласка Словена, а завршавали су се са крајем Другог светског рата. Југословенски уџбеници, домаћих аутора, за које је тешко рећи да ли се одnose на општу или националну историју (пошто почињу првобитним људским заједницама, па се преко старих Словена фокусирају на историју јужнословенских и југословенских народа, чиме фокус сужавају на националне историје), завршавају се дванаестим веком код свих јужнословенских/југословенских народа. Тиме се средњи век, од пада Западног римског царства до дванаестог века, наметнуо као компаративна основа у посматраним уџбеницима.

цизније – историјског материјализма,¹² средњи век је представљао једну етапу у развоју друштва, током које је друштво прешло из „нижег“ у „виши“ ступањ, односно из „једноставног“ у „сложено“ друштво. Према овој филозофији, разумевање протока времена поистовећено је са процесом развоја, прогресивним кретањем „у напред“, кретањем по узлазној линији.¹³ Та филозофија утицала је и на историографију, па је тако Космински, аутор совјетских уџбеника који су у овом раду анализирани, сматрао да историју ученицима треба приказати као прогресиван развој читавог човечанства од првобитне заједнице преко ропства, феудализма и капитализма ка бескласном социјалистичком друштву, и да школа треба да усади ученицима „правилну представу о средњем веку као најважнијој етапи у прогресивном развоју човечанства“.¹⁴

О томе када је средњи век почео – није било дилеме, јасно је да је средишњи догађај био пад Западног римског царства и „најезда варвара“ на његове границе. Већи проблем је било питање где се он заршава, јер је било теже пронаћи довољно велики догађај којим би се јасно могао одредити прелазак „средњег“ у „нови“ век. Ту је границу филозофија историјског материјализма поставила у време „првих буржоаских револуција“. Међутим, ауторима уџбеника после Другог светског рата није до краја било јасно која је то револуција била довољно велика претходница. Због тога се садржаји совјетских уџбеника из средњег века понекад завршавају седамнаестим веком (у случају бугарског превода – до енглеске и нидерландске револуције), понекад осамнаестим веком (до француске револуције, као у случају југословенског превода), понекад нови век у уџбеницима почиње од енглеске „буржоаске“ револуције

¹² *Историја свесавезне комунистичке партије (бољшевика), кратки курс*, у редакцији комисије ЦК СКП(б) (1938), Култура, Библиотека марксизма-лењинизма, 1947, стр. 119. - „Дијалектички материјализам је поглед на свет марксистичко-лењинистичке партије. Он се зове дијалектички материјализам зато што је његово прилажење природним појавама, његов метод проучавања природних појава, његов метод сазнања тих појава дијалектички, а његово тумачење природних појава, његово схватање природних појава, његова теорија – материјалистичка. Историски материјализам је проширење поставки дијалектичког материјализма на проучавање друштвеног живота, примена поставки дијалектичког материјализма на појаве живота друштва, на проучавање историје друштва.“

¹³ *Историја свесавезне...*, стр. 122.

¹⁴ Е. А. Космински, „Идејно-политичко васпитање на часовима историје средњег века“, *Настава историје у средњој школи*, Педагошка библиотека 25, Просвета, Београд, 1948, стр. 60.

(1642),¹⁵ а понекад тек од 1789. године.¹⁶ Може се, дакле, видети да је друга граница средњег века према марксистичкој идеологији „шетала“ од седамнаестог до деветнаестог века. Та граница је била условљена идеологијом историјског материјализма, по којој је борба класа била принцип друштвеног развика, у оквиру чега су средњовековни феудални систем и његови носиоци, феудалци, били у супротности са буржоаским системом који је уследио. И „буржоаски систем“ имао је „унутрашњу борбу“, борбу својих „супротности“ – „буржуја“ и „радника“. Због тога је анализа нововековне или савремене историје мање захвална за проучавање утицаја идеологије на језик у социјалистичким уџбеницима јер се у нововековној и савременој историји историјски процес и историографска интерпретација тог процеса преклапају. Тачније, није лако увидети када је у нововековној историји нешто „идеологија“ а када је „научна истина“, јер новом веку револуције, грађанство, радништво и низ других историјских појмова на основу којих је и марксизам-лењинизам црпео своје поставке – јесу били иманентни. Због тога средњовековна историја даје „чистију подлогу“, јаснију друштвену матрицу на којој је лакше увидети примену марксистичке идеологије, пошто у раном средњем веку није било ни „буржуја“ ни „радника“ (онако како се те категорије разумеју из перспективе марксизма).

У проблематику компаративног истраживања би спадала и следећа питања: да ли се може поредити уџбеник који је написао један аутор са оним уџбеником који је написала група аутора? Таква два уџбеника се могу поредити јер сваки уџбеник представља „место консензуса“, односно продукт свих међуутицаја времена и простора у којем је настао. Друго питање је било да ли је могуће поредити средњи век у уџбеницима ако он заузима различит проценат текста у њима (у случају ових шест уџбеника средњи век је заузимао 25,6%, 30,2%, 49,2%, 41,44%, 20,96%, 22,35%). И овде је одговор да је такве уџбенике могуће пореди-

¹⁵ У: А/лексеј/ В/ладимирович/. Ефимов, *Нова историја за VIII клас на опшћообразователните училища*, Софија, 1953.

¹⁶ У: А/лексеј/ В/ладимирович/. Јефимов, *Историја новог века од Француске револуције до Париске комуне 1789–1870*, Београд, 1945. - Између југословенског издања из 1945. и бугарског из 1953. године, уочљива је промена у разумевању хронологије. Изгледа да је та промена спуштања границе почетка новог века у уџбеницима историје са 18. на 17. век била дефинисана тек 1947, што се може закључити на основу низа чланака који су из совјетских листова *Правда*, *Советская педагогика* и *Преподавање историје в школе* били преведени у зборнику Педагошке библиотеке *Насатава историје у средњој школи* (Београд, 1948). Одатле се може видети да су и Космински и Јефимов 1947. усвојили такву хронологију по којој средњи век од новог века раздваја енглеска револуција половином 17. века, што се не може рећи и за чланак професора Стрижева *Хронолошко излагање градива историје и проучавање хронологије* из 1946. године, који почетак новог века ставља у 1789. годину.

ти због тога што средњи век треба да представља заокружену мисаону целину, која као таква треба да се памти, па тако средњи век увек представља 100% текста који посматрамо.

Контекстуализација уџбеника

У компаративним истраживањима никада се не упоређују исте категорије, јер се историјска стварност у прошлости нигде није „одиграла“ на истоветан начин. Постоји ипак обједињујући фактор који упоредно истраживање у овом случају чини смисленим, а то је политички контекст, односно истовремени процес успостављања комунистичких режима у Бугарској и у Југославији. На спољнополитичком плану најважнија чињеница је била да у совјетском блоку, који се током прве послератне деценије формирао, нису постојали билатерални државни односи, јер се фактор утицаја из Москве увек осећао у унутрашњој политици и увек се одражавао на међудржавну политику свих земаља које су му припадале. Због тога су разматрање политичког контекста на ширем географском простору, као и осврт на основне трендове у уџбеничкој литератури у Совјетском Савезу неопходни за компарацију уџбеника у Бугарској и у Југославији.

Геостратешка слика европског простора после рата се кристалисала током прве послератне деценије кроз процес формирања два блока који су наредних деценија представљали сукобљене стране у Хладном рату. Тај процес почео је са почетком Другог светског рата, када су током 1939/40. године Совјети окупирали источну половину Пољске, прибалтичке државе Естонију, Летонију, Литванију и делове Финске и Румуније. Ти краткотрајни добици били су изгубљени током рата, али су надокнађени по његовом окончању и инкорпорирани у СССР, уз нова мања проширења у Источној Прусској и Словачкој. Уједно је западно од нових граница СССР-а почео процес формирања појаса социјалистичких држава који се углавном поклапао са простором који је прешла совјетска армија на свом путу од Волге до Елбе. У појасу између Балтика и Средоземља, комунисти тих земаља су, помогнути силом Кремља, кроз форму разних коалиционих влада и уз различите проблеме и приступе, запосели власт. Ситуација у којој се формирао двополни систем међународних односа изискивала је промену ранијег совјетског курса „социјализма у једној земљи“ и повратак на коминтерновски концепт социјализма као универзалног обрасца обавезног за све комунисте. Та стратешка промена ситуације од Москве је изискивала доследно спроведену спољну политику на широком плану, која није

трпела никакве дубље различитости у новоствореном систему совјетизованих земаља, а поготово не конкурентско понашање.¹⁷ У такву ситуацију и захтеве блока морале су, у почетку, да се уклопе и Бугарска и Југославија, које су се крајем рата нашле на истој – победничкој страни, али су из предратног времена у нове међудржавне односе морале да уграде, како своје различите развојне путеве и наслеђа тако и све оне тачке сукоба и покушаје измирења.¹⁸ Ранија неповерења и непријатељства није било лако елиминисати из узајамних односа, па се на томе радilo у наредним годинама успостављањем културних, привредних и спортских веза. Разговарало се и о стварању федерације, односно савеза између Бугарске и Југославије. Преговоре на том пољу зауставиле су велике силе, али је било и несугласица између Софије и Београда. Сједињене Америчке Државе су сматрале да би таква федерација могла да угрози њихове интересе у Грчкој, док је Москва захтевала успоравање преговора како се не би погоршали њени односи са Савезницима. На унутрашњем плану постојала су два проблема: концепт федерације и положај Македоније у оквиру ње.¹⁹

¹⁷ Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955. године*, Београд, 2012, стр. 38–40.

¹⁸ Од краја 19. века односи Бугарске и Србије/Југославије су прошли честе и оштре заокрете – од пријатељства ка непријатељству. Први сукоб 1885. године завршио се бугарском победом код Сливнице, која се надовезала на политичко уједињење Кнежевине Бугарске са Источном Румелијом. Победа над Србима постала је саставни део сећања на национално уједињење. Континуитет лоших односа, који је отпочео овим догађајима, прекинут је Првим балканским ратом, да би већ из Другог, уместо као савезнице, Србија и Бугарска изашле као непријатељи. Први светски рат, у којем су се две државе нашле на супротним странама, продубио је непријатељство. Међуратни период је протекао у тензијама између бугарског ревизионизма и покушаја да се са тадашњом Југославијом поправе односи и превлада ратно наслеђе, при чему су 1936. и 1937. година представљале врхунац добрих односа. Када је изгледало да ће доћи до слома версајског споразума, дошло је и до пораста ревизионистичких амбиција у Бугарској, која је одбила да приступи Балканском пакту, што није ишло на руку неговању добросуседских односа са Југославијом. У Другом светском рату су се две државе поново нашле на супротним странама, да би 9. септембра 1944. Бугарска прешла на страну будућих победника. Детаљније у: Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Београд, 2007; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, Београд, 1995; *Историја Српског народа V/1, VI/1, VI/2*, Београд, 1994; Вук Винавер, „КПЈ и југословенско-бугарски односи 1919–1939”, *Југословенско-бугарски односи у XX веку*, II, Београд, 1982; Живко Аврамовски, *Балканска антанта 1934–1940*, Београд, 1986.

¹⁹ Док је југословенско руководство Бугарску видело као седму федералну јединицу, бугарско руководство је захтевало равноправан положај Бугарске, једнак утицају свих осталих република Југославије заједно. Овај проблем нашао је одраз и у бугарском учбенику из 1946. године. Традиционални камен спотицања, македонско питање, остало је нерешено и након темељних промена које је донео рат. Бугарски режим је прихватио Вардарску Македонију као југословенску федералну јединицу. У послератном времену, Тито је уживао огроман углед у социјалистичком свету, што му је да-

Важна тачка у односима ове две земље била је Конференција мира у Паризу 1946. године. Све док и формално Бугарска није дефинисала свој међународни положај, није било могуће довршити преговоре о федерацији. Преговори вођени на Бледу и у Евксинограду резултирали су потписивањем Споразума о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи и низа пратећих билатералних споразума.²⁰ Због Титове амбициозне политике на Балкану уследила је резолуција Информбироа 1948, која је на нов начин одредила односе, како совјетско-југословенске тако и бугарско-југословенске, а потом и односе Југославије у односу на остале земље социјалистичког блока. Осим Титових амбиција, које су могле да угрозе тек успостављену равнотежу међу савезницима, преговоре о федерацији успорила је и забринутост југословенског руководства да би у таквој државној формацији њихов утицај могао да буде ослабљен, док је пристанак бугарског руководства да ради на учвршћивању македонског националног идентитета код становништва Пиринске области изазвао незадовољство у Софији. Објављивање Резолуције донело је олакшање по том питању, јер је по избијању сукоба између Тита и Стаљина бугарско руководство могло да прекине процес „македонизације“ у Пиринској Македонији.

У околностима у којима су се бугарско-југословенски односи крајем рата променили у „пријатељске“, преко врхунца сарадње 1946/47. године, до коначног прекида свих односа 1948, постаје јасније због чега ни у једној од те две земље није могла постојати тачна представа о чему би учбеници историје требало да пишу, што се одразило и на непостојање јасних упутстава и закона. Уз то, одсуство јасних законодавних смерница после рата је у обе државе произилазило из њихо-

---

вало храбрости да активира стару тезу, још са почетка 20. века, о томе да Пиринска, Вардарска и Егејска Македонија треба да чине јединствену државу, и то у саставу Југославије. С тим у вези требало је радити на присаједињењу Пиринске Македоније Народној Републици Македонији, у саставу Југославије. На такву могућност бугарско руководство је било спремно само у случају стварања федерације. У супротном, спремност да се ради на изграђивању македонске националне свести у Пиринској области била је врхунац компромиса, као предуслов за даље политичке одлуке. - Детаљније у: Бранко Петрановић, *Балканска федерација 1943–1948*, Београд, 1991; Милчо Лалков, *От надежда към разочарование. Идејата за федерацијата в балканскиот југоисток (1944–1948)*, Софија, 1994; Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1978; Стојан Пинтев, „Англия и българио-југославското сближение през есената на 1944 г. и пролетта на 1945. г.“, *Векове*, 6, 1979; Живко Аврамовски, „Девет пројекта уговора о југословенско-бугарском савезу и федерацији (1944–1947)“, *Историја 20. века*, 2(1983).

²⁰ Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Београд, 2007. стр. 138.

вих различитих предратних традиција у сфери школства.²¹ У Бугарској се све до 1948. није приступило званичној промени плана, програма и уџбеника,²² док се у Југославији о тој теми расправљало већ 1945. године. Полемика се развила око питања да ли би требало увести јединствен уџбеник у свим југословенским републикама. Расправа се завршила одлуком, која је себи у прилог могла позвати и пример СССР-а, да се напишу јединствени уџбеници за све републике, али се у пракси приступило компромисном решењу којим се свакој републици „привремено“ допуштало уређивање сопствених уџбеника. Истовремено је била донесена одлука да се стари уџбеници одмах повуку из употребе, а у очекивању критеријума за писање нових, користила су се приручна наставна средства, којима су се придружили и уџбеници преведени са руског језика.²³

Већ је речено да је Резолуција Информбироа утицала и на просветну политику у обе државе. У Бугарској је Министарство народне просвете 1948. издало *Правилник за одобравање уџбеника за народне школе и гимназије* и одобрило коришћење и оригиналних и преведених уџбеника,²⁴ а у Југославији је најпре био донесен *Савезни оквирни план и програм 1948*, а затим је 1949. била донета *Резолуција о задацима у школству III пленума ЦК КПЈ*.²⁵ Управо је те године настао први уџбеник југосло-

---

²¹ О законским основама на којима је почивало предратно и ратно југословенско школство детаљније погледати у: Стефано Петрунгаро, *Писати повијест изнова, хрватски уџбеници повијести 1918–2004*, Загреб, 2009; Сњежана Корен, *Политика повијести у Југославији (1945–1960)*, *Комунистичка партија Југославије, настава повијести, историографија*, Загреб, 2012; Драгица Кољанин, *Израђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Нови Сад, 2013. За разлику од компликованог законодавног развоја школског система у Југославији, у Бугарској је све до доласка комуниста на власт школски систем почивао на једном закону, такозваној *Мушановији*, (1909); о томе детаљније погледати у: Румјана Маринова-Христиди, *Бугарското образование между съветизацијата и традицијата 1948–1959*, Софија, 2006.

²² У области просвете је први корак након ослобођења био чишћење кадрова на свим степенима образовања у целој земљи, што је, уз чињеницу да је паралелно растао број школа, почело да представља проблем јер је наставника било све мање. Додатни проблем је био недостатак уџбеника, зато што су неки већ били забрањени, а недостајала су упутства које је уџбенике било дозвољено користити. Том проблему партија је озбиљније пришла тек 1948. године, а догле се од наставника очекивало да сами одреде градиво, све у циљу „одстрањивања фашистичких и реакционарних елемената из постојећих уџбеника“. - Румјана Маринова-Христиди, *Бугарското образование между съветизацијата и традицијата 1948–1959*, Софија, 2006, с. 13.

²³ Сњежана Корен, *Политика повијести у Југославији (1945–1960)*, *Комунистичка партија Југославије, настава повијести, историографија*, Загреб, 2012.

²⁴ Румјана Маринова-Христиди, *Бугарското...*, стр. 80.

²⁵ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, Београд, 1980, стр. 149–155.

венског аутора Владимира Бабића, штампан у Загребу, а након тога је 1952. група аутора написала уџбеник који је био штампан у Београду.

Бугарски уџбеници указују на то да је у Бугарској концепт тумачења историје имао национални оквир све до 1953, чак је 1948. био уведен и нови предмет – *бугарска конституција*.²⁶ Из тога се може закључити да у Бугарској, упркос процесу успостављања новог комунистичког режима, није одмах био прихваћен такав дискурс у оквиру којег би се кроз општу историју постепено долазило до националне историје. Са друге стране, у Југославији су постојала два разлога због којих се одмах после рата приступило превођењу уџбеника опште историје по совјетском моделу. Један је био одсуство јасних представа у послератном периоду о типу југословенства који је у будућности требало да буде изграђиван, поготово после предратног искуства са пропалим планом о интегралном југословенству, због чега је, бар у прво време, требало избећи уџбенике који би се односили на националну, односно југословенску историју. Други разлог је била намера Тита да, на основу успеха Народноослободилачке борбе на чијем је челу стајао, покуша да у новој прерасподели европске територије после рата (која је ишла путем Јалте, Потсдама, Труманове доктрине, Маршаловог плана, Резолуције Информбироа, стварања Северноатлантске алијансе и касније Варшавског уговора) „утраби“ своје место и одреди улогу Југославије и „њених Словена“ у општој историји.

Примена идеологије и политике: какав текст – такав контекст

Парадоксално звучи закључак до којег се прво долази упоредном анализом уџбеника: разлике у интерпретацијама средњовековне историје бугарског народа и народа Југославије у уџбеницима историје у ове две земље произилазе из чињенице да су они у обе државе морали бити усклађивани са политиком и идеологијом тих држава. Нелогичност се огледа у следећем: одакле долазе разлике ако су у обе земље уџбеници били усклађивани са истоветном идеологијом, тј. марксизмом-лењинизмом и са истоветном политиком која је била обавезујућа за цео Источни блок, а која је била креирана у Москви?

Упркос уједначеној интерпретацији прошлости којој се тежило током процеса снажније идеолошке интеграције Источног блока после рата, а посебно после 1948. године, национални дискурси на којима се темељила предратана историографија у Бугарској и у Југославији оме-

²⁶ Румјана Маринова-Христиди, *Българското...*, стр. 80.

тали су уједначено приказивање историје балканског простора у уџбеницима историје. Поред националних дискурса, на парадигму тумачења прошлости је додатно утицао процес послератног приближавања Бугарске и Југославије, али и сукоб Тита са Стаљином. Неколико историографских тема у уџбеницима, попут историје Византије или порекла савремених Бугара, индикатор је усклађености уџбеничког текст са идеолошким и политичким променама кроз које је Балкан пролазио са комунистичким освајањем власти.

Историја Византије је највећу трансформацију доживела увођењем у употребу совјетског уџбеника *Историја средњег века* Е. А. Косминског.²⁷ Он је био написан за простор и потребе СССР-а током рата, али су политичке промене које је донео крај рата утицале на мењање његовог садржаја после рата. Космински је сматрао да је после Великог отаџбинског рата у којем су се народи СССР-а борили против фашизма било потребно обрачунати се управо са немачком историографијом, као и са „њиховим неоснованим претензијама на светско господство“.²⁸ Из тога се могло видети где је била полазна тачка целокупне будуће интерпретације опште историје.

Космински је сматрао да је један од основних задатака будућег уџбеника опште историје требало да буде елиминисање европоцентричног погледа на историју. Елиминација европоцентризма подразумевала је пребацивање тежишта на друго место – у Москву. У односу на такво разумевање савременог поретка, његова стратегија огледала се у идеји да се на предњим странама новог уџбеника, уместо историје „средњовековног Запада“, убудуће форсира историја „средњовековног Истока“. Космински је сматрао да би било неправилно исто-

---

²⁷ Евгениј Алексејевич Космински (1886–1959) припадао је класичној руској историографији, бавио се средњовековном аграрном историјом Енглеске и Француске, па је на „школским примерима“ настајања феудалног друштва стекао основна знања о томе. Усвојена хронологија и терминологија код овог аутора произиласиле су из европске историографије. Касније је ту хронологију модификовао у складу са идеологијом историјског материјализма.

²⁸ Е. А. Космински, „О захтевима које треба да испуни нов уџбеник историје средњег века“, *Настава историје у средњој школи*, Педагошка библиотека 25, Просвета, Београд, 1948, стр. 230; Е. А. Космински, „Идејно-политичко васпитање на часовима историје средњег века“, *Настава историје у средњој школи*, Педагошка библиотека 25, Просвета, Београд, 1948, стр. 64: „Фашистичка идеологија историјски се базирала на грубо фалсификованој концепцији средњовековне историје. Они су хтели да врате Европу средњовековном варварству. Треба ли истицати да је њихова концепција увреда и за варварство и за средњи век? Они су гледали у историју средњег века као у огледало и видели тамо само сопствену омразну слику. Али управо унакажен средњи век је историјска база њихове идеологије. На тој основи треба задати фашизму одлучан ударац.“

рију Византије „бацити далеко од почетка књиге и говорити о њој тек пошто се изложи историја Западне Европе“.²⁹ Пребацивање историје Византије на почетак уџбеника, међутим, проблематизовало би основни идеолошки захтев да уџбеник историје средњег века треба најпре да прикаже феудални начин производње, феудалну државу и њену културу, што се није могло приказати на примеру Византије. Проблем је 1947. био решен тако што је, за разлику од старог концепта уџбеника из 1943. године, пре лекције о историји Византије била убачена само једна лекција о *Западној римској империји и варварима*.

На основу тих промена у структури уџбеника види се да је у Бугарској у употреби био новији модел уџбеника, док је у Југославији био употребљаван старији, ратни модел истог уџбеника. Због чега се у Југославији и после 1947. прештамповало издање из 1943. у којем је предност била дата историји „средњовековног Запада“? Одговор можда лежи у политичкој ситуацији, у којој је Југославија после 1948. почела сигурније да се окреће према Западу. Потрес који је у Источном блоку изазвала Резолуција ИБ-а, односно политичко издвајање Југославије из блока изискивало је веће дисциплиновање у његовом преосталом делу, па се усвајање новијег издања стаљинистичког уџбеника у Бугарској може тумачити као једна од последица сукоба Тита и Стаљина, односно као доследно спроведена мера у сфери образовања према совјетским смерницама.

Када је била решавана структура овог уџбеника и када је већ било одлучено да се историја Византије изложи одмах после пропасти *Западног римског царства и варвара*, било је додато и објашњење на који начин она треба да буде изложена: до половине 7. века треба да се избегне њена „феудална димензија“, а да се тежиште стави на владавину Јустинијана. Друга ствар коју је требало објаснити је била словенска колонизација и њена улога у обнови Империје.³⁰ Након тога је требало изложити историју Византије и Словена 7–11. века, са акцентом на византијску културу и на њене односе са Јужним и Источним Словенима. У то поглавље требало је да уђу и историја Бугарске, Србије и Кијевске Русије.³¹ Исто тако требало је задржати се на културним и економским везама Византије са Грузијом и Јерменијом.³² Јустинијанова личност је била двоструко корисна јер се преко њега хватао континуитет са античким наслеђем, на које је савремена Москва као „Трећи Рим“ претендо-

²⁹ Е. А. Космински, „О захтевима...“, стр. 232.

³⁰ Исто, стр. 233.

³¹ Исто, стр. 234.

³² Исто, стр. 226.

вала, али се истовремено критиковало Јустинијаново наслеђе оличено у очувању римског законодавства кроз *Corpus iuris civilis*, у којем је марксизам-лењинизам видео тековине „робовласничког Рима“. Долазак Словена се, за разлику од „упада дивљих Варвара“ на простор Римског царства, називао колонизацијом и тиме се њиховом досељавању на Балканско полуострво давао смиренији, односно цивилизованiji тон. Они су у Византији образовали *здрав слој слободног сељаштва*,³³ и нису разрушили Византијску империју, већ су променили њено друштвено уређење. *Колонизација Словена* је, у ствари, *обновила и оздравила* Византију.³⁴ Она је византијском друштву донела такву промену да „је у роџетку VIII vijeka Bizant postao sasvim drugačija država i nije nalikovao na onu, kakvu smo vidjeli u Justinijanovo doba“.³⁵ Захваљујући свему томе Византија је „могла да опстане још читавих хиљаду година“.³⁶ Значај Словена за Византијско царство био је дакле у томе што су га они спасили. Упркос представи о Византији као напреднијем делу света од савременог Западног римског царства, ипак је, у складу са марксизмом-лењинизмом, односно дијалектичким материјализмом, било потребно извршити и критику Империје: у Византији се одржала *жестока експлоатација робова и колона, радници* су у Византији живели много горе него на Западу, император је новцем из касе гушио *устанке радника*, у чему су га подржавали *богати трговци*, док је становништво било *угњетено тешким данцима*.³⁷

Тумачење порекла Бугара се разликовало у бугарском и у југословенском совјетском уџбенику: у старијем (југословенском) преводу Бугари су били „туранско племе“ које је покорило Словене,³⁸ док је у новијем (бугарском) преводу било јасно речено да су Бугари били

³³ *История на средните векове...*, с. 18; или у југословенском: „Slaveni nisu pustošili Bizantsko carstvo kao što su to činili Nijemci i druga plemena u Rimskom carstvu na zapadu. Slavenska kolonizacija naprotiv obnovila je i učvrstila Bizant. Slavenski slobodni seljaci bolje su obrađivali zemlju nego podjarmljeni robovi i koloni i davali su državi više žita. Slavenski seljaci bili su dobri vojnici, jer su se, braneći državu od neprijatelja borili i za svoja polja i domove. Zahvaljujući slavenskoj kolonizaciji, Bizantsko carstvo je ojačalo, te je moglo opstati gotovo čitavu tisuću godina poslije propasti Zapadnog rimskog carstva“.
Povijest srednjeg vijeka..., str. 37.

³⁴ *История на средните векове...*, с. 18.

³⁵ *Povijest srednjeg vijeka...*, str. 36.

³⁶ *Исто*, стр. 18.

³⁷ *История на средните векове...*, с. 12.

³⁸ „Na kraju VII vijeka, turansko pleme Bugara, pokorilo je južnoslovenska plemena koja su živjela na Donjem Dunavu. Zajedno sa Slavenima, koje su pokorili, Bugari su osnovali moćnu bugarsku državu. Bugari su se ubrzo stopili sa Slavenima, zaboravili svoj prijašnji jezik, i počeli govoriti slavenskim jezikom“.
Povijest srednjeg vijeka..., str. 36.

словенског порекла.³⁹ Таква интерпретација у југословенском преводу може бити одраз ранијих традиција у совјетској историографији у којој није одувек било важно да ли су Бугари „чисти Словени“. Са друге стране, Резолуција ИБ-а је утицала на другачију интерпретацију порекла савремених Бугара у послератном моделу уџбеника, односно у бугарском преводу совјетског уџбеника, у којем су, услед дестабилизације Источног блока, Бугари морали бити представљени као „чисти Словени“. Ова интерпретација националне историје је у Бугарској представљала дисконтинуитет у односу на интерпретације у уџбеницима који су били у употреби до 1953. године.⁴⁰

Теоретску претпоставку да су уџбеници таква врста дела која треба да пруже чврсто упориште и могућност за поистовећивање у стварности која се непрекидно мења, као и да су они до пола последица прошлости и сећање на нешто што је било, а од пола захтев за нечим што тек треба да се деси,⁴¹ потврђује учитавање преговора о стварању балканске федерације у текст уџбеника. Тенденција да се средњовековна историја поистовети са савременим контекстом се види у бугарском уџбенику националне историје из 1946. године у коме је у оквиру поглавља *Прелаз на феудални поредак* био издвојен наслов *Образовање федеративне словено-бугарске државе*.⁴² У тексту се каже да су пре ступања у федеративни однос и словенска племена и Прабугари досегли исти ниво друштвеног развоја, што им је, уз постојање заједничког непријатеља, олакшало уједињење. Каже се даље да није јасно ко је дао иницијативу за сарадњу, али да су у обзир били узети интереси обе стране, а да су Словени своју независност сачували до мере која није угрожава-

³⁹ „Крајем 7. века, јужнословенска племена, која су живела на доњем току Дунава, образовала су снажну бугарску државу“. *Историја на средните векове*, с. 18.

⁴⁰ Дискурс о Бугарима као „чистим Словенима“, који је у наставу историје био уведен са совјетским уџбеником, променио је дотадашњи дискурс по којем су савремени Бугари били турског/татарског/хунског порекла. Са буђењем национализма у социјалистичкој Бугарској током седамдесетих година у историографију се вратило тумачење по којем су Бугари били турског порекла. - Оливера Марковић, „Прабугари у бугарским и југословенским уџбеницима историје“, *Историјска трибина младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд, 2013, стр. 201–219.

⁴¹ Асман Алаида, *Рад на националном памћењу*, Београд, 2002, стр. 60. - Мада аутор ову карактеристику везује за споменике, мислимо да то може бити и једна од карактеристика уџбеника. Уџбеници такође имају своју „споменичку димензију“ јер и они на неки начин заустављају време, замрзавају слику, вакумирају представе, и то се у њима, као што се види, постиже ниподаштавањем контекста, односно временске димензије.

⁴² Божидар/. Божиков, Ал/ександър/. Бурмов, П/етър/. Кјоркчиев, К/ирил/. Ламбров, *Българска история за VII клас*, Софија, 1946, с. 37.

ла федерацију. У случају рата, словенска војска се стављала под команду прабугарског кана.⁴³

Наведена интерпретација је разоткривала механизам поисто-већивања: када се радило о односима Бугарске и Југославије, заменица „ми“ (савремени Бугари) пројектована је на Прабугаре, а „они“ (Југословени) на Словене. Осим што је словенско-бугарска држава имала своје *руководиоце*, она је имала и *своју (заједничку) страну*, што је подразумевало однос према некој другој страни. У средњем веку је та друга страна била Византија, у оквиру чије империје се нашла словенско-бугарска држава, која са *своје стране* није хтела да угрожава мир. Одабир терминологије можда одаје шта је требало да буде саопштено кроз овај однос Словено-Бугара и Византије: то је била пројекција односа југословенског и бугарског руководства према СССР-у (у оквиру чијег су се блока, као некад у оквиру византијске империје, и ови сада налазили). То што су у средњем веку представљали „одлучујући фактор на Балканском полуострву“ (пошто су претходно као такви били признати од неке велике силе) била је пројекција политике коју је кроз бугарско-југословенску федерацију требало спровести на Балкану. Тиме што није било објашњено ко је у средњовековном савезу био главни, Прабугари или Словени, прећутан је проблем који је у формирању федерације био најспорнији: где (ко) ће бити центар одлучивања у новонастајућој федеративној држави? У југословенским уџбеницима савремени Бугари током прве послератне деценије ни у једном уџбенику нису били представљени као Словени, што је делом произишло из чињенице да је у употреби било старије издање совјетског уџбеника, док је другим делом произишло из идеолошке потребе да се за Југословене сачува ексклузивно право на чисто словенско порекло које би у процесу стварања југословенско-бугарске федерације југословенским народима давало благу предност у односу на бугарски народ, за који није било најјасније да ли је имао словенско или турско порекло.

У бугарском уџбенику из 1951. године, када је већ било јасно да су преговори Бугара и Југословена о федерацији пропали, каже се да је средњовековна федеративна словено-бугарска држава пропала због тога што је „свака од две стране гладала да на престо издигне свог човека (...) услед међусобица федеративни карактер државе се загубио. Значај

---

⁴³ Исто, стр. 37–38.

Словена се појачао.⁴⁴ Аутор уџбеника средњовековну словено-бугарску федерацију описује као *народну демократију*.⁴⁵

Совјетски идеолошки утицаји на уџбенике историје показали су се истрајнијим од политичких утицаја који су на Балкан стизали из СССР-а. Један показатељ таквог тренда је примена марксистичког вокабулара и хронологије која је морала да буде уклопљена у историјску дијалектику материјализма у бугарским уџбеницима националне историје и пре него што су у наставу били уведени совјетски уџбеници. Други интересантнији показатељ су били уводи у првим уџбеницима историје које су после Резолуције ИБ-а написали југословенски аутори 1949. и 1952. године. У те уводе је био учитан политички сукоб који се догодио на релацији Београд–Москва, али је интересантније то што аутори читаоце (основце и средњошколце) обавештавају да Југославија остаје на путу марксизма-лењинизма, односно на „исправном“ путу. Да одступања од идеологије која је стигла из СССР-а није било, показује низ идеологизованих реченица у уводима: „Већ у давној прошлости, билежници и краљеви службеници важне догађаје, slaveћи највише владаре и војсководе који су водили плjaчкашке ратове и крваво гушили устанке потлачених народа. Сви су они branili интересе владајуће класе и с презиrom и mržnjom govorili о radnom narodu, о njegovim stradanjima и junačkoj borbi са ugnjetačima за бољи живот. I грчки и римски povjesničari pripadali су сви vladajućoj класи па зато ни они нису били праведни prikazujući живот и борбе robova и потлачених народа.“⁴⁶ На овај начин била је постављена основа за контрапункт који је уследио: „Zahvaljujući истраživanjima и radу Marksa, Engelsa, Lenjina и Staljina današnji napredni istoričari poznaju добро zakone по којима се razvija ljudsko društvo па зато и могу правилно да protumače све појаве у razvitku društva и да nam даду vjerniju sliku ljudske prošlosti него што се то moglo nekada.“⁴⁷ Из овога се види да је марксизам-лењинизам (и стаљинизам) био идеолошки оквир кроз који ће читав уџбеник бити интерпретиран, и да је, овако постављен, имао снагу догме.

Идеолошки утицај преузет из совјетских уџбеника је био уочљив у концептуализацији, односно структурирању уџбеника јер су први ју-

⁴⁴ Исто, стр. 9.

⁴⁵ Исто, стр. 25.

⁴⁶ *Povijest za V razred sedmogodišnje škole i I razred gimnazije*, Vladimir Babić, Zagreb, 1949, стр. 3.

⁴⁷ Исто, стр. 3

гословенски уџбеници историју „свога народа“ покушавали да уклопе у општу „прошлост човечанства“. Упознавање прошлости, било да се ради о општој историји или о националним историјама југословенских народа, према уџбенику из 1949. године, требало је да увери ученике да се само „организованим радом и борбом може стећи бољи живот“.⁴⁸ У совјетској држави је право на „организовање рада“ имала само држава, односно партија,⁴⁹ док је „борба“ била један од основних постулата филозофије дијалектичког материјализма. У текст су биле уткане социјалистичке фразе попут „тежње за слободом и напретком“, „радни народ“ који је често био „задојен“ углавном мржњом. Синтагма *радни народ* је на седам страна увода у хрватском уџбенику из 1949. била поменута 17 пута па је спадала у најфреквентније у тексту, док реч *социјализам* није била поменута ниједном.⁵⁰ Могуће је да је синтагма *радни народ* била својеврсна замена за реч *социјализам*, на шта упућује последња реченица из увода: „U svim zemljama sveta radni narod vodi borbu protiv kapitalista i nije daleko dan kada će svuda radni narod uzeti vlast u svoje ruke i uvesti pravedan poredak“.⁵¹ Уџбеник из 1949. је следио инерцију у пракси земаља „народне демократије“ према којој се речи *комунизам* и *социјализам* пре избора, за које се веровало да ће бити слободни, нису употребљавале у јавном дискурсу због прикривања чињенице да ће у свим тим земљама, уз сагласност Савезника и монтиране изборе, победити комунизам. Већ у уводу српског уџбеника из 1952. појављује се реч *социјализам*.⁵²

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ „Јединственост и препознатљивост (стаљинизма) огледа се у три елемента који су непромењиви и који представљају упоришне тачке читавог система: 1) контрола привреде од стране власти, 2) структура власти, 3) однос власти и друштва.“ - Мирослав Јовановић, „Стаљинизам“, *Историјски гласник*, 1–2 /1993, стр. 114.

⁵⁰ Ни устав ФНРЈ из 1946. ни у једном од својих 139 чланова није помињао реч социјалистички, иако је био помно моделиран према совјетском уставу из 1936. године. Мирослав Јовановић, „Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа устава ФНРЈ (1946) и ‘стаљинистичког’ устава СССР-а (1936)“, *Токови историје*, 1–2/2008, стр. 282.

⁵¹ *Povijest za V razred sedmogodišnje škole i I razred gimnazije*, Vladimir Babić, Zagreb, 1949, стр. 10.

⁵² Оштра реторика, која је у совјетском уџбенику била развијена услед суровости стаљинистичког режима, али и услед ратних искустава, била је преузета и у југословенским и у бугарским уџбеницима. Примера ради, у уџбенику Косминског један од најчесталијих придева је био придев *одвратан*: одвратно дегенерисано Свето немачко-римско царство, одвратна зверства европских колонизатора, одвратни унутрашњи раздор, одвратни безначајни феудалци, одвратна фигура, одвратна свирепост. У најразличитијим контекстима коришћене су и следеће речи и синтагме: најстрашније чудовиште, непоколебљива мржња, непомирљива борба, подлост, истребљење, дивљачки, злобни,

Један од задатака уџбеника је био и да код ученика развије емпатију према „народу који се јуначки борио са страним завојевачима и домаћим утњетавачима“, да код њих развије понос што „припадају Титовом покољењу које је заувек сузбило мрачне силе реакције и које пожртвованим радом и залагањем изграђује сретан и културан живот у слободној и напредној Југославији“.⁵³ Какве везе има „Титово покољење“ са средњим веком којим се уџбеник бави? Увод из којег се могу прочитати насlage идеолошких и политичких утицаја управо разоткрива смисао интерпретације средњег века у уџбенику, а то је функционализација историје у савременом политичком контексту. Што се тиче рефлектовања националног питања на уџбенике у оквиру „нове Југославије“, већ уводи показују извештан степен неуслажености, на пример око тога где су се у Југославији налазили највећи музеји и библиотеке. Према хрватском уџбенику из 1949, највећи музеј се налазио у Загребу, потом следе они у Сплиту, Београду, Сарајеву, па у Љубљани, док су у српском издању из 1952. године музеји по важности били поређани следећим редом: Београд, Загреб, Љубљана, Сплит, Скопље, а наглашава се да је највећи музеј на Балкану онај у Сарајеву. Различита тумачења не само да указује на непостојање консензуса око питања где се налазио најважнији музеј у Југославији већ доводе у питање разумевање граница Балкана, поготово када се каже да је најважнији музеј на Балкану Земаљски музеј у Сарајеву. Такво неслагање сведочи о тешкоћама са којима се власт суочавала приликом концептуализације заједничког историјског наслеђа.

Изгледа да је ауторима уџбеника највећи проблем био да ученицима објасне рачунање времена у историји. Тешкоћа је произилазила из потребе да ученици схвате разлику између рачунања времена „пре нове ере“ и „после нове ере“, али им је то требало појаснити а да се, из идеолошких разлога, не помене Исус Христос. Довијање на који начин то извести изгледало је овако: „U povjesti se događaji pričaju po redu, kako su se zbivali, pa se za važnije događaje kaže i koje godine su se zbili, a za najvažnije događaje pamtimo i dan i mjesec, na pr. napad fašista na naše narode bio je 6. travnja 1941. godine, narodni ustanak u Hrvatskoj počeo je 27. srpnja

---

унакажени, варварско зверство, глупи Немац. Када се томе додају до детаља разрађени описи мучења, обично над Словенима, онда то на циљну групу – ученике, може оставити снажне утиске. Повећаном фреквенцијом таквих речи утицало се на спуштање прага толеранције, односно одржавао се емотивни тонус агресивности и осећање угрожености, који би, у случају мобилизације, могли бити корисни.

⁵³ *Povijest za V razred sedmogodišnje škole i I razred gimnazije*, str. 3.

1941. godine, Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu bilo je 29. studenog 1943, Velika Oktobarska revolucija počela je 7. studenog 1917. godine.”⁵⁴ Осим што нам наведени низ догађаја разоткрива перспективу аутора из које је уцбеник био написан, читалац би се могао запитати да ли су ти догађаји најважнији у „целокупној историји“, односно да ли су најбољи примери на којима деца треба да разумеју рачунање веремења? Интересанто је да је Октобарска револуција била наведена иза догађаја који су се тицали историје „наших народа“, што је вероватно била последица Резолуције ИБ-а. У даљем тексту је писало: „а Grci su računali godine po svečanim narodnim igrama, olimpijadama, koje su se održavale svake četvrte godine. Ni oni nisu tačno znali kada je održana prva Olimpijada pa su napamet određivali taj datum. Takav obično izmišljeni ili napamet određeni datum, od kojeg se broje godine zove se era.”⁵⁵ Олимпијада је била временски распон од четири године између игара, а не саме игре како то из овако написаног текста изгледа. Да би се дискредитовао појам „ере“, прво је било објашњено да је то напамет одређен датум, а онда је он стављен у исту равн и са свим осталим измишљеним датумима – и онима који су одредили почетак нове ере. Најгрубља грешка је била у томе што је из овако срочене реченице произилазио закључак да је ера била *датум* од којег се броје године. „Danas se i u povjesti služimo jedinstvenim brojanjem godina, kao i u građanskom kalendaru. Sada je na pr. 1949. godina. Ali ako treba odrediti neki događaj koji se zbija pre 2049 godina, onda se više ne možemo poslužiti običnim računanjem godina, nego se pomažmo tako, da kažemo, da se taj događaj zbija prije našeg vremena ili prije novog načina računanja godina, i to ravno 100 godina ranije. Prema tome svi događaji koji su se zbili prije više od 1949. godina zbili su se prije nove ere, a svi ostali za vreme nove ere. U povjesnim knjigama uvijek se označavaju godine prije nove ere, jer se inače ne bi razlikovale od godina nove ere, na pr. veliki ustanak robova u Italiji bio je od 74. do 71. godine prije nove ere, a kod godina nove ere obično se ne meće onaj dodatak ‘nove ere’. Samo za događaje koji stoje na razmeđi naše ere ili u samom početku, osobito u grčkoj i rimskoj povjesti, meće se katkad oznaka ‘nove ere’, na pr. rimski car August vladao je od 30. g. prije nove ere do 14. g. nove ere, ili ustanak Ilira protiv Rimljana bio je od 6–9 g. nove ere.”⁵⁶ Да ли су ученици такво рачунање времена могли да разумеју и како су га разумели? Оно што је овде било најважније јесте бројање година *почев-*

---

⁵⁴ Исто, стр. 6.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто, стр. 7.

ши од себе: „сада је 1949. година“. У односу на њу било је постављено све остало. Тврдња „prema tome svi događaji koji su se zbili prije više od 1949. godina zbili su se prije nove ere, a svi ostali za vreme nove ere“ логички се не надовезује на претходну реченицу (пре нашег рачунања времена или пре новог начина рачунања година). Примери који су били изабрани да илуструју потешкоће са рачунањем времена у грчкој и римској историји били су у складу са идеологијом. Пардокс је случај владавине Августа, током које се очито догодило нешто у односу на шта се време од тада рачуна, али то није било објашњено, односно избегавало се помињање Исуса Христа. Оно што је преломило рачунање времена, како је било постављено у овом уџбенику, била је 1949. година.

Закључак

Политичке и идеолошке промене које је у Бугарској и у Југославији донео крај Другог светског рата, поред осталог, одразиле су се и на уџбенике историје. Најважнија промена која се у писању уџбеничке литературе догодила односила се на усклађивање интерпретација прошлости са марксистичком идеологијом. Чињеница да су обе државе крајем рата припале совјетској сфери утицаја, поред идеолошких промена, довела је и до увођења преведених совјетских уџбеника у наставу историје као што су били уџбеници Косминског, Мишулина, Јефимова, Галкина.

Југославија је, за разлику од неких земаља Источне Европе попут Румуније, Пољске, ДДР-а и Бугарске, које су совјетске уџбенике превеле крајем четрдесетих или почетком педесетих година, совјетске уџбенике превела и увела у наставу историје одмах по окончању рата. Тако се у Југославији у настави историје одигравао процес инверзан у односу на наведене земље: совјетски уџбеници су из наставе историје били избачени почетком педесетих година када су их друге земље уводиле. Један од разлога због којег су се ствари у настави историје одвијале на тај начин могао је проистећи из компликоване националне структуре, услед чега је једноставније било применити совјетске уџбенике опште историје, поготово када се има у виду неспособност партије да на терену спроведе одлуку о јединственом уџбенику историје народа Југославије. Други разлог је могао проистећи из жеље југословенске партије да и у том пољу, у односу на остале земље „народне демократије“, буде авангардна у примени и доследном спровођењу совјетских културних утицаја. Ту позицију, да буде предводница у примени совјетских култур-

них модела, Југославија је, за разлику од Бугарске и других земаља „народне демократије“, стекла на основу чињенице да је током рата Тито успео да развије војску која је најпре дала значајан допринос у антифашистичкој борби крајем рата, а потом је на терену успела да развије институционалне заметке будуће комунистичке државе. Ако се изузме најважнија промена која се у Бугарској догодила са увођењем комунизма, а то је усаглашавање садржаја са идеологијом марксизма, што се могло пратити од првих послератних уџбеника, следећа велика промена је била условљена потресом који је у Источном блоку изазвала резолуција ИБ-а. Може се претпоставити да је увођење преведених совјетских уџбеника после 1948. у земље „народне демократије“ (у Бугарској од 1953. године) било једна од мера синхронизације преосталог дела Источног блока.

Совјетски уџбеници, у овом случају *Историја средњег века* Косминског, извршили су утицај на прве уџбенике историје које су у „новој Југославији“ написали домаћи аутори. Ти утицаји су се највише огледали у примени марксистичке хронологије на интерпретацију средњовековне историје и у примени марксистичког вокабулара на текст уџбеника. У бугарској је увођење *Историје средњег века* Косминског довело до потпуне промене у интерпретацији националног наратива. Њиме се са националне историје, на коју јесте била примењена марксистичка идеологија, али која је све до 1953. била *национална историја*, прешло на интерпретацију националне историје у оквиру опште историје. На тај начин Бугари једва да су били поменути у уџбенику Косминског, а од осталих народа на Балкану су једом речи били поменути Срби и Хрвати. Тако неприкаладан уџбеник у Бугарској се није дуго задржао па је већ половином педесетих година било штампано издање у којем је био додат и део који се односи на националну историју Бугара. У Југославији је уџбеник Косминског био незгодан и због чињенице да се у њему помињу само Срби и Хрвати, а да се остали народи „не виде“. Тај проблем је у првим уџбеницима домаћих аутора био решен тако што се националној историји народа Југославије приступило кроз историју Словена, потом кроз историју Јужних Словена, да би своје место поред Срба и Хрвата у таквом наративу коначно добили и Словенци, Македонци, Црногорци и Босна. Као народ „турског порекла“, Бугари су били дискредитовани међу Јужним Словенима, иако су, у складу са актуелном политиком уједначавања политичког простора којим је Москва претендовала да влада, у бугарским уџбени-

цима они постепено из Прабугара турског порекла прерастали у народ чисто словенског порекла (Космински, 1953).

Најважнији наративи који су услед утицаја политике и идеологије били промењени у уџбеницима коришћеним у Бугарској су били порекло савремених Бугара и значај историје Византије за савремени СССР. Остале интерпретације средњовековних тема у уџбеницима биле су усклађиване према тим наративима. У случају југословенских уџбеника штампаних после Резолуције ИБ-а, историје народа Југославије су добиле централно место у наративу о Словенима, а поред тога појавиле су се историје оних народа Југославије чија прошлост у уџбеницима предратне Југославије није имала третман националних историја. Осим тога уводи у југословенским уџбеницима подвлачили су идеолошку доследност марксистичкој идеологији. Сви анализирани уџбеници показали су висок степен идеологизације историје средњег века на који се пресликавао савремени контекст, што значи да су уџбеници историје били функционализовани у процесу изградње социјализма у Бугарској и Југославији.

Summary

Olivera Dragišić, MA

Ideological and Political Interpretations of Medieval Theme in History Textbooks in Bulgaria and Yugoslavia, 1945–1953

The ideological and political changes in the Balkans at the end of the Second World War had a great impact on both the publishing policy and the contents of history textbooks. Due to a way in which communism was established in Yugoslavia and Bulgaria, as well as because of changes initiated by the Resolution of IB, the educational publishing policies in these two countries were quite different. The Soviet model of a textbook written by Evgeny Alexeyevich Kosminsky „History of the Middle Ages” was translated in both countries, influencing changes in interpretations of national history. The model was introduced in Yugoslavia immediately after the war, as a result of a complex ethnic structure, but also due to a desire of Yugoslav communists to present them as a vanguard in spreading the Soviet influence. On the other hand, since Bulgaria was a country of „people’s democracy” (just like GDR, Poland, or Romania), the Soviet textbook was translated and introduced in history teaching as a consequence of consolidation within the Eastern Bloc after the Tito-Stalin conflict. Since the Soviet textbook was concentrated mainly on general history, neglecting the history of Yugoslav and Bulgarian nations, the education authorities in Sofia supplemented their edition with lessons from national history. After the Resolution of IB, the Yugoslav authorities have approved the writing of new history textbooks in which the history of South Slavs preceded the national history of „new Yugoslavia”.

The most radical change in history textbooks in both countries concerned the harmonization of national history with the Marxist ideology. Furthermore, the history of the Byzantine Empire was modified in accordance with the requirements of current ideology, while the question of Bulgarian ethnogenesis has undergone significant interpretive changes: due to ideological requirements during the first post-war decade, mod-

ern Bulgarians in Bulgarian history textbooks turned from the people of Turkish origin into a purely Slavic nation. All the textbooks published immediately after the Second World War showed a high degree of ideologization of medieval history.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

**ТРАДИЦИЈА И ТРАНСФОРМАЦИЈА
ПОЛИТИЧКЕ И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ
У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ У 20. ВЕКУ**

Зборник радова, књига 1

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Colorgrafx

Тираж
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.1)“19“(082)

323(497.1)“19“(082)

316.42(497.11)“19“(082)

94(497.1)“19“(082)

ТРАДИЦИЈА и трансформација : политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку : зборник радова. Књ. 1 / [главни и одговорни уредник Владан Јовановић]. - Београд : Институт за новију историју Србије, 2015 (Београд : Colorgrafx). - 404 стр. : илустр. ; 25 cm. -

(Библиотека Зборници радова / [Институт за новију историју Србије] ; бр. 12) Тираж 300. - Реч уредника: стр. 9-14. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summaries.

ISBN 978-86-7005-130-0

а) Међународни односи - Југославија - 20в - Зборници

б) Југославија - Политичке прилике - 20в - Зборници

в) Србија - Друштвене промене - 20в - Зборници

COBISS.SR-ID 219569420